

§ 11. Особливості роботи журналіста в зонах військових конфліктів

Сучасна світова спільнота живе в епоху глобальних соціально-політичних змін, які провокують та підігривають низку військових конфліктів. Розподіл сфер геополітичного та економічного впливу, боротьба за території та природні ресурси, релігійні та культурні розбіжності – основні причини як минулих, так і сучасних війн.

Журналістика ніколи не була легкою та безпечною сферою діяльності. За статистикою, новинна журналістика вважається однією з найбільш небезпечних сучасних професій. За даними Міжнародного комітету захисту журналістів, за останні 15 років (1992–2017 рр.) у світі загинуло 1285 журналістів через виконання своїх професійних обов'язків, 40% було вбито під час висвітлення війн та інших збройних конфліктів.

У деяких країнах засоби масової інформації сприймаються як ворог, на журналістів здійснюють напади, їх беруть у заручники. Війна – це завжди небезпечно і непередбачувано, проте ризики для тих, хто висвітлює перебіг подій у зоні конфліктів, зараз значно зросли.

Комітет із захисту журналістів підтверджує цю думку цифрами: за сім років збройного конфлікту в Іраку (2003–2010 рр.) був убитий 71 журналіст – саме стільки, скільки за всі 20 років В'єтнамської війни. Конфлікт у Сирії, що триває менше п'яти років, уже забрав життя 70 репортерів. Немає якоїсь однієї причини, що зумовлює зростання кількості жертв серед військових журналістів. Каталізаторами цього є кілька взаємопов'язаних чинників. На думку відомого американського військового репортера Джеймса Брабазона, це, насамперед, «низький рівень оплати роботи військових репортерів, легкість проникнення в зони конфліктів, невагомість нового обладнання, невгамовний попит на військові фото і відео, збільшення кількості самих конфліктів» [6].

Але статистика останніх двох років демонструє позитивну та оптимістичну динаміку. У глобальному масштабі кількість

журналістів, убитих під час виконання своїх професійних обов'язків, за два останні роки зменшилася: 17 випадків (станом на 15 грудня 2017 року) проти 18 випадків за весь 2016 рік. Протягом чотирьох років, що передували 2016-ому, щорічна кількість убивств журналістів варіювалася від 61 до 74, оскільки хвиля конфліктів на Близькому Сході спричиняла збільшення людських втрат з боку преси. Журналісти, які висвітлюють досі не згаслі осередки воєн у регіоні, виконують свою роботу з ризиком для життя. У 2017 році найбільш небезпечними країнами для роботи репортерів стали Ірак і Сирія, де було вбито вісім і сім журналістів відповідно.

Причина нинішнього зниження кількості таких убивств залишається невідомою, але вона може бути результатом сумарної дії кількох чинників: самоцензури, зусиль щодо привернення уваги світової громадськості до питання про безкарність злочинців, а також використання інших засобів, наприклад, тюремного ув'язнення, щоб змусити критично налаштованих журналістів замовкнути.

В останні роки зростає міжнародний тиск з метою посилення захисту журналістів та вирішення проблеми високого рівня безкарності злочинців, які вбивають журналістів. Радою з прав людини і Генеральною Асамблеєю ООН прийнято відповідні резолюції. Цього року більшість країн відгукнулася на заклик ООН щодо застосування механізму відповідальності за безкарність злочинців, за яким здійснюється запит інформації про статус розслідувань справ про вбивства журналістів.

Уперше статус журналіста на війні було визначено Гаазькою конвенцією 1907 року «Про закони і звичаї сухопутної війни». У ст. 13 додатку до конвенції зазначено: «Особи, які супроводжують армію, але прямо не належать до неї, такі як кореспонденти газет і репортери, маркітанти та постачальники, які потрапляють до рук ворога і він вважає за доцільне затримати їх, користуються правами військовополонених за умови, що вони мають при собі посвідчення від військового керівництва тієї армії, яку вони супроводжували» [7].

Питання безпеки журналістів на війні неодноразово обговорювалося на засіданнях Генеральної Асамблеї ООН в 70-х роках. 8 червня 1977 року були прийняті Додаткові протоколи до Женевських конвенцій. Статусу військових журналістів присвячений

цілий розділ («Глава III. Журналісти») у Додатковому протоколі I. У ньому знову зазначається, що журналісти є цивільними особами, однак даються уточнення: «Як такі, вони (журналісти) користуються захистом відповідно до Конвенцій і цього Протоколу за умови, що вони не чинять дій, несумісних з їх статусом цивільних осіб, і без шкоди праву воєнних кореспондентів, акредитованих при збройних силах, на статус, передбачений статтею 4 (А.4) Третьої конвенції» [2].

Журналісти – цивільні особи, і користуються вони захистом тільки доти, доки залишаються цивільними особами. Оскільки журналіст – сторонній спостерігач, а не учасник дій, то він не має права будь-яким чином брати участь у військових діях, носити зброю, несанкціоновано перебувати біля важливих військових об'єктів.

Існує дві категорії журналістів, які можуть працювати в зоні збройного конфлікту та які перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права: журналісти, прикріплені до військової частини; оперативні військові кореспонденти.

В останні роки посилилася практика «прикріплення» журналістів до військових частин, що знаходяться на передовій. Тобто, журналісти живуть та працюють у військових підрозділах, переміщаються разом з ними. Цей підхід використовувався і раніше, але під час війни в Іраку в 2003 році він став набагато масштабнішим. Британія і США мали разом 700 таких кореспондентів, і це значно вплинуло на висвітлення конфлікту в засобах масової інформації.

Основні вимоги до такої співпраці – це дотримання принципів демократії та верховенства права. Урядові структури не повинні втручатися в редакційну політику засобів масової інформації, спекулювати фактами, тиснути на журналістів та мають надавати тільки об'єктивні коментарі.

Незалежні репортери, неприкріплені до військової частини, мають більше свободи дій, але водночас зростають ризики та небезпека.. «Зазвичай ми їдемо на 2-3 тижні. Перед поїздкою завжди складаємо план: куди їхати, з ким там зустрічатися. Добре наперед мати список історій, які хочеш привезти. Якщо виїхати без плану, можна повернутися ні з чим. Водночас, потрібно бути готовим, що на

місці твої плани можуть кардинально змінитися», – говорить фотокореспондент «Kyiv Post» Анастасія Власова [1].

Військова журналістика народилася в Україні одночасно з самопроголошенням так званих «народних республік» у Донецькій і Луганській областях. Тут журналісти отримали значний досвід роботи під обстрілами, життя з солдатами і волонтерами, вчилися не розкривати військові позиції в публікаціях, вибиратися з полону і відходити від післявоєнного синдрому.

Російське заперечення своєї присутності і нав'язування версії про «громадянську війну» вносить плутанину в терміни і виводить дискусію на міжнародний рівень. Хто воює на Сході: терористи, сепаратисти чи російські війська? Що відбувається: українська криза, АТО, збройний конфлікт, війна з Росією чи громадянська війна? «ЛНР» і «ДНР» в лапках чи ні? Що це взагалі за утворення: «невизнані держави», «самопроголошені республіки» чи «тимчасово окуповані території»? Всі ці терміни паралельно використовуються в ЗМІ і є маркерами сприйняття конфлікту.

Стаття 15 Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» та стаття 25 Закону України «Про інформацію» містять однакоvu норму, що надає право засобу масової інформації відряджати журналістів «у місця збройних конфліктів, вчинення терористичних актів, ліквідації небезпечних злочинних груп» та визначають обов'язки журналістів щодо користування отриманою там інформацією. При цьому вся відповідальність за відряджених журналістів покладається на засоби масової інформації, що їх відряджають.

В Англії, наприклад, є юридичне поняття «duty of care» (дослівно – «зобов'язання про турботу»), яке зобов'язує роботодавця забезпечити збереження здоров'я і життя співробітників. Перед відправленням працівника на будь-яке завдання, що потенційно містить небезпеку для життя і здоров'я, співробітники більшості компаній (не тільки ЗМІ) заповнюють спеціальну форму оцінки ризику (risk assessment), відповідно до якої їм надається необхідне для роботи обладнання, засоби захисту, консультації і підготовка. В останні два–три десятиліття у західних країнах турботі про безпеку

журналістів приділяється все більше уваги, незважаючи на відсутність прямих законодавчих вимог.

Підготовчі тренінги та консультації, організовані міжнародними організаціями та вітчизняними ЗМІ для військових журналістів, проводять і в Україні. Ці тренінги дуже практичні і тому корисні – вони дають хорошу базу і допомагають виробити власний алгоритм дій в різних ситуаціях, навчитися чітко розуміти, що правильно, а що ні. Про прикладну цінність та застосування таких знань у житті розповідає Анастасія Власова: «На тренінгу від Internews польський спецназівець навчав, як поводитися під час допиту. Потім у мене був випадок у Донецьку в кінці грудня, коли нас затримала бригада “Схід” і мене три години допитували. Поради спецназівця дійсно допомогли. Наприклад, він навчав при допиті дивитися людині на ніс. В ідеалі той, хто говорить правду, дивиться співрозмовнику в очі, а той, хто намагається щось приховати, навпаки, відводить погляд. Якщо ти дивишся на ніс, то людина, яка тебе слухає, не бачить різниці» [1].

Ще одним важливим аспектом роботи в зоні військових конфліктів є питання акредитації. Для того, щоб отримати дозвіл на роботу на територіях АТО, які підконтрольні українським військовим, потрібно пройти трискладову процедуру:

1) акредитація в Службі безпеки України. Представник засобу масової інформації, що не був раніше акредитованим СБУ, має надіслати до Служби безпеки України лист на бланку засобу масової інформації з проханням акредитувати відповідних працівників. У листі вказуються прізвища, ім'я, по батькові, посади представників ЗМІ, їхні контактні телефони, а також термін відрядження. Лист має бути підписаний керівником засобу масової інформації та засвідчений печаткою. До листа додаються копії паспортів (1 і 2 сторінки) представників ЗМІ, що акредитуються, та їхніх журналістських посвідчень;

2) оформлення прес-карти в прес-центрі АТО. Після отримання відповідної попередньої акредитації від СБУ, представник засобу масової інформації повинен надіслати на електронну пошту presscentreato@ukr.net свою фотокартку, ім'я та прізвище (латиницею та кирилицею, відповідно до основного документа, який посвідчує

особу представника ЗМІ), а також скановану копію документа, що підтверджує належність особи до вказаного засобу масової інформації;

3) отримання прес-карти. Прес-карту можна отримати або в прес-центрі АТО в місті Краматорську (вул. Олекси Тихого, 10-В, тел. для довідок: +38 098 671 30 40), або в місті Києві (проспект Повітрофлотський, 6, тел. для довідок: +38 044 245 44 01). Наявність посвідчення особи при цьому обов'язкова.

Для отримання прес-карти першого рівня акредитації представники ЗМІ обов'язково мають пройти триденні курси при Міністерстві оборони України (на базі Національного університету оборони імені Івана Черняхівського: два дні теоретичних занять, а також одnodенні практичні заняття на полігоні 169 навчального центру Сухопутних військ Збройних Сил України в смт. Десна Чернігівської області. Для представників іноземних ЗМІ, які також за встановленим порядком отримали акредитацію Служби безпеки України, прес-карта першого рівня акредитації видається лише після проходження обов'язкового одnodенного інструктажу [4].

Гострим та неоднозначним є питання роботи журналістів на територіях самопроголошених «ЛНР» та «ДНР». Особливо після травня 2016 року, коли сайт «Миротворець» опублікував список журналістів з акредитацією на підконтрольних бойовикам територіях. У список увійшли дані співробітників іноземних засобів масової інформації з 59 країн. Серед них, зокрема, є журналісти з Австрії, Азербайджану, Бразилії, Іраку і Японії. Кілька співробітників представляють міжарабські ЗМІ і ще четверо – Україну.

Ця подія викликала величезний резонанс серед вітчизняних та зарубіжних представників засобів масової інформації, більшість яких вважає, що це грубе порушення норм про нерозголошення особистих даних журналістів, які, ризикуючи життям, об'єктивно висвітлювали події і розповідали в українських та світових медіа, що відбувалося на окупованих територіях.

«Сайт “Миротворець”, вищі посадові особи держави, такі як глава МВС Арсен Аваков, його радник народний депутат Антін Геращенко і міністр інформполітики Юрій Стець, намагаються прирівняти звичайну акредитацію до співпраці з тероризмом. Вони

намагаються затаврувати працюючих там журналістів як тих, хто йде на угоду з самопроголошеною владою, російськими сепаратистами і кремлівськими інсургентами. Це дуже небезпечно. І просто зараз під ударом виявилися ті журналісти і фіксери, які знаходяться на окупованих територіях», – вважає журналіст Ігор Бурдига, який неодноразово висвітлював події військового конфлікту з окупованих територій [5].

Висвітлення воєнних дій – одне з найскладніших завдань для будь-якої журналістської організації або журналіста, і не тільки через безпеку для здоров'я і життя репортера. Дуже складно оцінювати й зважувати уривчасту та суперечливу інформацію, з'ясовувати, що саме відбувається, і подати об'єктивну картину подій, особливо якщо мова йде про рідну країну самого репортера. Основним ресурсом для тих, хто готується до небезпечного відрядження або передбачає своє перебування в нештатних ситуаціях, був і залишається досвід попередників. Поведінка кожного кореспондента в гарячій точці – справа не тільки його особистої безпеки, але і безпеки колег, на яких може позначитися його нерозважливість або прагнення продемонструвати свої переваги. Важливо знати, як правильно поводитися і як виконувати завдання в таких умовах.

Завдання і запитання до параграфа

- 1) Перегляньте відео «BBC Academy: репортаж із зони конфлікту» та дайте відповіді на такі запитання: а) як називається програма, яка була розпочата в 2003 році в Іраку та докорінно змінила уявлення про військову журналістику? б) Яких двох заборон під час передавання інформації дотримувалися працівники британських та американських ЗМІ? в) Як відбувалася співпраця прикріплених та незалежних кореспондентів? г) Які основні правила поведінки були обов'язковими для працівників BBC? д) Після загибелі якого незалежного журналіста більшість репортерів залишили Ірак? е) Скільки днів тривав офіційний військовий конфлікт? є) Що таке «дружній» вогонь та хто його розпочав?
 - 2) Користуючись Законом України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів»,
-

накресліть схему прав та обов'язків журналіста, який працює в зоні військового конфлікту.

- 3) Напишіть біографічну замальовку про одного з відомих військових журналістів.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Беляева Я. Моя задача – вызвать у читателя ужас, а не отвращение [Електронний ресурс] / Я. Беляева // Mymedia. – Режим доступу: http://mymedia.org.ua/articles/warzone/anastasia_vlasova_dobass.html (дата звернення 20.05.2018).
2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення 05.03.2018).
3. Журналістика в умовах конфлікту: передовий досвід та рекомендації. – [Електронний ресурс]: посібник рекомендацій для працівників ЗМІ / М. Буроменьський, С. Штурхецький, Е. БІЛЗ та ін. – Київ: «Компанія ВАІТЕ», 2016. – 118с. – Режим доступу: <https://www.osce.org/uk/ukraine/254531?download=true> (дата звернення 25.05.2018).
4. Порядок акредитації в зоні АТО [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Служби безпеки України. – Режим доступу: <https://ssu.gov.ua/ua/pages/88> (дата звернення 12.03.2018).
5. Синицина Е. Работать в зоне военного конфликта без аккредитации – самоубийство [Електронний ресурс] / Е. Синицина // Телекритика. – Режим доступу: <http://ua.telekritika.ua/media-i-vlada/2016-05-17/114123> (дата звернення 03.04.2018).
6. Судьба и дешевающая жизнь военных корреспондентов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.gq.ru/person/sudba-i-desheveyuschaya-zhizn-voennyh-korrespondentov> (дата звернення 23.03.2018).
7. ІV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_222 (дата звернення 15.04.2018).

Автор параграфа:
асист. каф. журналістики
НПУ імені М. П. Драгоманова
СВІТЛАНА ШЕВЧУК

ГІБРИДНА ВІЙНА І ЖУРНАЛІСТИКА

ПРОБЛЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

ДЕЗІНФОРМАЦІЯ
МАНІПУЛЮВАННЯ
НАВІЮВАННЯ
ФЕЙКИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

ГІБРИДНА ВІЙНА І ЖУРНАЛІСТИКА

ПРОБЛЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

Навчальний посібник

Київ
Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова
2018

УДК 070:355.01-025.26(07)

Г 46

*Рекомендовано Вченою радою
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 14 від 26 червня 2018)*

*За загальною редакцією
доктора філософських наук, професора кафедри журналістики
НПУ ім. М. П. Драгоманова, академіка НА вищої освіти України
В. О. Жадька*

Рецензенти: *Іван Васильович Крупський*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри теорії і практики журналістики Львівського національного університету імені І. Франка;
Ірина Миколаївна Жиленкова, доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Авторський колектив:

В. О. Жадько, О. І. Клименко, П. П. Куляс, О. Т. Марків, Ю. С. Полтавець, О. І. Харитоненко, О. В. Харчук, С. В. Шевчук.

Ілюстрація на обкладинці:

Ф. В. Сергеев

Г 46 Гібридна війна і журналістика. Проблеми інформаційної безпеки : навчальний посібник / за заг. ред. В. О. Жадька ; ред.-упор. : О. І. Харитоненко, Ю. С. Полтавець. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. – 356 с.

ISBN 978-966-931-181-8

Підготовлений викладачами кафедри журналістики НПУ імені М. П. Драгоманова посібник присвячено питанням інформаційної безпеки, діяльності журналіста в умовах гібридної війни, проблемам медіаосвіти. У книзі чотири розділи, що висвітлюють суть та складові сучасних гібридних протистоянь, їхній інформаційний, інформаційно-психологічний, семантичний, технологічний та силовий аспекти. Видання доповнене термінологічним словником. Посібник призначений для студентів спеціальності «Журналістика», а також для всіх, хто прагне навчитися критично оцінювати й аналізувати медіаповідомлення та інформацію загалом.

ISBN 978-966-931-181-8

УДК 070:355.01-025.26(07)

© Авторський колектив, 2018

© Сергеев Ф. В., обкладинка, 2018

© Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
ВСТУП	
Гібридна війна в сучасному світі. Що про неї повинен знати журналіст і редактор?	12
Розділ 1	
ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА ТА ІНФОРМАЦІЙНА АГРЕСІЯ	
§ 1. Визначення, види, актуальні напрямки дослідження інформаційних війн.....	28
§ 2. Інформаційні війни в історії та сучасності: характерні ознаки новітніх протистоянь	64
§ 3. Технології маніпулювання і методики пошуку, відбору, верифікації даних у журналістиці.....	96
§ 4. Фактчекінг у роботі сучасного журналіста – дієвий спосіб протистояння інформаційним загрозам	126
Розділ 2	
СМИСЛОВІ ВІЙНИ В МЕЖАХ ГІБРИДНИХ ПРОТИСТОЯНЬ	
§ 5. Інформаційні та смислові війни: наукові підходи до розмежування понять.....	142
§ 6. «Зброя» смислової війни. Основні інструменти для зміни системи цінностей.....	161
§ 7. Тактика смислових війн і спроби протидії	190
§ 8. Класична журналістика в умовах гібридних воєн: конфлікт теорії і сучасних комунікативних практик.....	202
Розділ 3	
ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ, ТЕХНОЛОГІЧНИЙ І СИЛОВИЙ ВИМІРИ ГІБРИДНИХ ЕКСПАНСІЙ	
§ 9. Інформаційно-психологічні операції: поняття, види, способи використання в умовах гібридної війни.....	229
§ 10. Інформаційно-технологічні атаки і способи захисту кіберпростору: новітні тактики габридних війн.....	246
§ 11. Особливості роботи журналіста в зонах військових конфліктів.....	264

РОЗДІЛ 4

МЕДІАОСВІТА ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА СКЛАДОВА ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

§ 12. Роль медіаграмотності в професійному та особистому становленні людини інформаційної епохи	272
§ 13. Формування в майбутніх журналістів культури роботи з інформацією в умовах гібридної війни	290
§ 14. Світові та вітчизняні тенденції розвитку медіаосвіти	305
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	316

Навчальне видання

ГІБРИДНА ВІЙНА І ЖУРНАЛІСТИКА

ПРОБЛЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

Навчальний посібник

За загальною редакцією

*доктора філософських наук, професора кафедри журналістики
НПУ ім. М. П. Драгоманова, академіка НА вищої освіти України*

В. О. Жадька

Авторський колектив:

Жадько Віктор Олексійович, док. філос. н., проф., зав. каф. журналістики НПУ імені М. П. Драгоманова (§ 2 «Інформаційні війни в історії та сучасності: характерні ознаки новітніх протистоянь»)

Клименко Олександр Іванович, ас. каф. журналістики (§ 3 «Технології маніпулювання і методики пошуку, відбору, верифікації даних у журналістиці»)

Куляс Павло Петрович, канд. іст. н., доц. каф. журналістики (вступ «Гібридні війни в сучасному світі. Що про них повинен знати журналіст і редактор?»)

Марків Олександра Тимофіївна, канд. педагог. н., доц. каф. журналістики (§ 9 «Інформаційні й психологічні операції: поняття, види, способи використання в умовах гібридної війни»; § 12 «Роль медіаграмотності в професійному та особистісному становленні людини інформаційної епохи»; § 13 «Формування в майбутніх журналістів культури роботи з інформацією в умовах гібридної війни»)

Полтавець Юлія Сергіївна, канд. філол. н., ст. викл. каф. журналістики (§ 4 «Фактчекінг у роботі сучасного журналіста – дієвий спосіб протистояння інформаційним загрозам»; § 10 «Інформаційно-технологічні атаки і способи захисту кіберпростору: новітні тактики гібридних війн»)

Харитоненко Олена Іванівна, канд. філол. н., доцент каф. журналістики (§ 1 «Визначення, види, актуальні напрямки дослідження інформаційних війн» – у співавторстві; розділ 2 «Смислові війни в межах гібридних протистоянь»)

Харчук Олена Василівна, канд. філол. н., доцент каф. журналістики (§ 1 «Визначення, види, актуальні напрямки дослідження інформаційних війн» – у співавторстві)

Шевчук Світлана Вікторівна, ас. каф. журналістики (§ 11 «Особливості роботи журналіста в зонах військових конфліктів»; § 14 «Світові та вітчизняні тенденції розвитку медіаосвіти»)

Технічний редактор – Т. С. Меркулова

Макетування – Т. М. Ветраченко

Обкладинка – Ф. В. Сергєєв

Підписано до друку 26 червня 2018 р.

Формат 60x84/16. Папір офісний. Гарнітура Times New Roman.

Ум. др. арк. 22,25. Об.-вид. арк. 17,75.

Наклад 300 прим. Зам. № 397

Віддруковано з оригіналів

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 1101 від 29.10.2002 (044) 234-75-87
Віддруковано в друкарні Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова (044) 239-30-26